

**कविवर्य शरच्चंद्र मुक्तिबोध आणि नारायण सुर्वे यांच्या
काव्यातील मानवतावाद**

— शितल भाऊरावजी मानकर
एम.ए.(मराठी), बी.एड, एम. फिल. (मराठी)

जगण्याचे बळ प्रदान करणाऱ्या समर्थ विचारांची आजच्या वर्तमानकाळातही समाजाला तेवढीच गरज आहे. 'स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या त्रीतयीच्या दिशेने मानवी जीवनाचा प्रवास झाला तर, मानवाची सर्वांगीण उन्नती होऊन जीवन सौख्यसुंदर बनते.

आजच्या वर्तमानकाळात उदात्त जीवनमूल्ये व स्व-पुरते मर्यादित न राहणाऱ्या अभिव्यक्तीची निकड वाटली. या प्रेरणेतून कविवर्य शरच्चंद्र मुक्तिबोध आणि नारायण सुर्वे यांच्या काव्यातील मानवतावाद महत्वाचा वाटला.

१८८५ पासून अर्वाचीन मराठी काव्याची सुरुवात झाली. दोन महायुद्धे, पाश्चात्य साहित्य व संस्कृतीचा प्रभाव, मानसशास्त्राचा विकास यामुळे काव्य रचनेत व आशयात बदल झालेत. १९४५ पासून सुरु झालेला 'नवकाव्या' चा कालखंड नवी मूल्ये स्वीकारून पुढे जात होता. नव्या काळाचे आव्हान स्वीकारून त्यास अनुरूप अशी भूमिका घेऊन १९४५ च्या आसपास शरच्चंद्र मुक्तिबोधांनी काव्यलेखनाला सुरुवात केली. त्यांची कविता नवकविताच आहे.

१९४७ ते १९६० या स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात प्रीती, निसर्ग, परमेश्वराची श्रद्धा ही कवितेत आशयसूत्रे येत होती. विज्ञानाच्या प्रगतिमुळे व त्याबरोबरच उदयास आलेल्या भांडवलशाहीमुळे स्वातंत्र्योत्तर काव्यात विषमतेविरुद्ध संघर्ष पुकारीत कवी नारायण सुर्वे यांचे काव्य जनसामान्यांचे समर्थन करीत पुढे आले. मानवी समतेच्या ध्येयाबद्दल दोन्ही कवींच्या काव्याने जनवादी क्रांतिकारी काव्य परंपरेस सुरुवात केली.

साठोत्तरी मराठी काव्य व मराठी काव्यातील विविध प्रवाह या कालखंडावर सुर्वेची छाप मोठ्या प्रमाणावर होती. सामान्य माणसातही अपरंपार सामर्थ्य असते; परंतु परिस्थितीवश तो हतबल असतो. मानवी जीवनातील ही विषमता दूर होईल या आशावादाने समाजाला धैर्य देण्याचे, मानसिक बळ देण्याचे कार्य शरच्चंद्र मुक्तिबोध व नारायण सुर्वे काव्य माध्यमाद्वारे करीत होते.

दोन्ही कवींच्या काव्यातून माणुसकीसंबंधी अधिक सहानुभूती, जात व वर्ग विषमतेला विरोध, सामाजिक राष्ट्रवाद इत्यादी आशयसंपन्न दृष्टीकोन प्रकर्षाने जाणवतो. मुक्तिबोधांच्या कवितेतील ओळ —

‘मानवा, मानवा काय ही स्थिती

किडयांचे मरण, जिण्याची भीती’

त्यांच्या ‘नवी मळवाट’ हया काव्यसंग्रहातील मानवाचे दुःख विषद करणारी आहे. मुक्तिबोधांना मानवाबद्दलची जी तळमळ होती त्या तळमळीतून हे काव्य निर्माण झाले आहे. म्हणूनच वैश्विक मानवतेसाठी हे काव्य आधारभूत ठरलेले दिसते.

व्यक्तिने ‘स्व’ भान जपले की, समाजाचीही उन्नती होते. पण त्याकरीता शोषक—शोषित या द्वंद्वाला संपवणे आवश्यक ठरते. यासोबतच भूतदया, समाधान, श्रमाचे महत्त्व, एकमेकांबद्दल विश्वास, परोपकार या गुणांची वाढ होणे ही योग्य असते. तरच समाज निकोप राहून संपूर्ण मानवतेचे व व्यक्तित्तेचे स्वातंत्र्य अबाधित राहून समाजोन्नती साधल्या जाईल, यावर मुक्तिबोध भर देतात.

सामाजिक जीवनाचे सखोल चिंतन काव्यातील प्रतिमा सृष्टीतून प्रभावीपणे व्यक्त झाले. वैचारिकतेमध्ये विशुद्ध भावात्मकतेचे स्वरूप पहावयास मिळते. प्रदीर्घ कवितांमध्ये भावात्मकतेबरोबर चिंतनात्मकतेचे आधिक्यही जाणवते. संस्कृत प्रचुरता, मुक्तछंद, गडद रंगाचे आधिक्य, प्रयोगशिलता या विविधांगी अभिव्यक्ती शैलीतून कल्पना शक्तीचे सामर्थ्य प्रभावीपणे व्यक्त होते. या अभिव्यक्ती शैलीतून त्यांची प्रेमकविता, वैयक्तिकता आणि सामाजिकता यांच्या द्वंद्वतून निर्माण झालेली दिसून येते.

कवी नारायण सुर्वे यांची काव्यदृष्टी शोषितांचा कैवार घेणारी, पीडितांच्या बाजूने उभी राहणारी खरीखुरी इहवादी मूल्यांना प्राधान्य देणारी कविता आहे. मानवतावाद प्रत्यक्ष जीवनात आणण्यासाठी व्यक्ती व समाजात बदल घडून आणणे आवश्यक असल्याचे त्यांच्या लक्षात आले. त्यासाठी समाजाचे भौतिक जीवन विचारात घ्यावे लागते. त्यात न्यायपूर्ण आर्थिक बदल झाला तर मनुष्य वैभवशाली, समाधानी जीवन जगू शकतो. या अनुषंगाने गतानुगतिक दास्य पदरी पडलेल्या स्त्रीची बिकट अवस्था दर्शवून ही कविता परिवर्तनाशी सांगड घालते. जुने अज्ञान घालवून नवीन विचारांकडे झेपावणे हे तिचे तत्त्व आहे. संघर्ष— शीलतेचा पिंड ठेवून कवी क्रांतीची अपेक्षा करून कलावादाला विरोध करणारी क्रांतिनिष्ठ जीवनवादी मार्क्सवादी भूमिका घेतात. जीवनानुभव व काव्यानुभव यातील अंतर कमी करण्याचा यशस्वी प्रयोग त्यांच्या अभिव्यक्ती शैलीने विपरीत काळात केला. मराठीतील खरेखुरे युगप्रवर्तक कवी ते ठरले.

कवीच्या मनातील मूळ काव्यानुभूती प्रतिमासृष्टीमुळे आस्वादक बनली. ‘संवादात्मकता’ हा त्यांच्या कवितेचा मूळ स्वभाव असून, प्रत्यक्ष जगण्यातून जीवंत प्रतिमा आल्याने, ही कविता मर्यादित अनुभवांच्या साच्यात अडकून न पडता वैविध्यपूर्णतेने नटलेली आहे. बोलीभाषेचा प्रयोग आणि हिंदी, उर्दू, मराठी, कोकणी, इंग्रजी भाषेच्या वापरतून आलेले संवाद, नाट्यात्मक रूप वाचकांसमोर प्रत्यक्ष उभे करते. जसे —

‘आदमी झाला सस्ता, बकरा म्हाग झाला ;
आनि सब्दाला जगवेल असा कोण आहे दिलवाला,
सबको पैसेने खा डाला’

मुक्तिबोध ‘सत्य’, ‘वास्तव’, ‘परिवर्तन’ या मूल्यांशी कटिबद्ध राहून नवकाव्याला वेगळे परिमाण देतात. तर सुर्वे कामगार हाच मानव प्रगतीचा मुख्य मापदंड ठरवून कामगार—कष्टकऱ्यांबद्दलच्या तीव्र जाणीवा व्यक्त करून साठोत्तरी काव्याला वळण लावतात.

कविवर्य शरच्चंद्र मुक्तिबोध व नारायण सुर्वे हे दोन्ही कवी विसाव्या शतकातील आहे. या कवींच्या काव्याचे वर्तमान काळात काय प्रयोजन आहे असा प्रश्न पडणे साहजिकच आहे. त्या अन्वये दोन्ही कवींच्या काव्यातून क्रांतिनिष्ठ परिवर्तनाच्या जोडीने जीवनोपयोगी तत्त्वज्ञान ओतप्रोत भरलेले दिसून आले. समाजव्यवस्थेच्या विषम परिस्थितीमुळे निराश झालेल्या कामगार, स्त्री व बहुजनांना नवनिर्माण क्षमता ठेवून, आशावादी राहण्याचा संदेश ही कविता देते.

पाश्चात्य विचार व संकल्पना आणि पूर्वग्रहांचा पगडा अस्तित्वात असतांनाही ‘मानुषता’ मूल्य आणि ‘मानवतावाद’ हे सर्वसमावेशक विचार रूजवून सामाजिक आणि राष्ट्रीय ऐक्य राखण्यामध्ये हे कवी महत्त्वाचे ठरतात. नैराश्यग्रस्त झालेल्या तसेच उपेक्षित मानवाचे प्रश्न मांडून समाजाला नवी उभारी आणण्याचे कार्य या कवींनी विसाव्या शतकामध्ये तर केलेच पण आजच्या वर्तमानकाळातही ते तेवढेच उपयोगी आहे.